

An Analysis of Rijal and Hadith Reports on Nasr ibn Sabah

Ehsan Sorkhei¹ | Seyyed Mohammad Hosseini Fazeli²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Quranic Studies Department, Qom University and Seminary Research Institute, Qom, Iran. E-mail: e.sorkhei@gmail.com
2. Graduate of Level 3 of the Hadith Specialized Center of Qom Seminary, Qom, Iran. E-mail: fazelmohamad94@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 29 May, 2024 Received in revised form 30 July, 2024 Accepted 30 July, 2024 Published online 23 September, 2025 Keywords: Nasr ibn Sabbah, Validation, Rijal, Tabaqat, Hadith.	Nasr ibn Sabbah is counted among the narrators of Hadith. His student, al-Kashi, extensively documented his reports and views in "Ma'rifat al-Rijal". Earlier biographical scholars considered him an exaggerator and deemed his reports unreliable. Apart from this accusation, sufficient information for a precise understanding of him is lacking. His birth, death, period of life, and narrative class remain unknown. To assess the reliability of a narrator's traditions, it is imperative to analyze the surviving Rijal reports. However, if these data are insufficient, there is no choice but to collect the available information from Hadith, Rijal sources, and bibliographical sources to reduce ambiguities and uncover untold details. From a careful analysis of the existing reports, it can be inferred that Nasr ibn Sabbah lived between 230 and 300 AH and was an expert in Shiite sects and the science of Rijal. There is no explicit authentication of Nasr ibn Sabbah in Rijal sources, and the praises attributed to him are contentious. It seems he held some degrees of exaggeration; however, this point should not lead to the invalidation of all his reports. Some prominent Rijal scholars believe that the charge of exaggeration against him stemmed from the specific interpretations of earlier scholars; therefore, not all of Nasr ibn Sabbah's reports should be considered false. On the other hand, he himself labeled some narrators as exaggerators and reported their religious corruption, which indicates his awareness of the dangers of exaggeration. Nevertheless, his association with some narrators accused of exaggeration affects the credibility of his traditions. Nasr ibn Sabbah was a well-known figure in his time, and people consulted him for matters of Islamic law. From the reports of al-Kulayni and Shaykh al-Sadouq, it is clear that he held a firm belief in Imam al-Mahdi, which solidifies his position among true Shiites. Therefore, it must be concluded that, in the absence of evidence to the contrary, his reports are considered acceptable information.

Cite this article: Sorkhei, E., & Hosseini Fazeli, S. M. (2025). An Analysis of Rijal and Hadith Reports on Nasr ibn Sabah. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 15(2), 225-245. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21705.3897>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21705.3897>

Extended Abstract

Introduction

The sciences of Hadith and Rijal are deeply interconnected, as the evaluation of narrators' status, their authentication or weakening by Rijal scholars, plays a fundamental role in the acceptance or rejection of their narrations. In order to assess the status of narrators and the credibility of narrations, researchers, are compelled to examine Rijal reports, even though this information is sometimes insufficient and based on personal views, limited evidence, or reliance on predecessors. One of the narrators in the chain of transmitting reports in Hadith and Rijal sources is Nasr ibn Sabbah al-Balkhi.

Sufficient information is not reported in sources regarding the character of Nasr ibn Sabbah in the fields of Rijal and Hadith. The first account of him originates from al-Keshi in his book *Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal*. Following al-Kashi, eminent scholars such as Shaykh al-Tousi, al-Najashi, Allamah al-Hilli, and, in the contemporary era, Ayatollah Khoei and Shoushtari, have also discussed him. These sources have considered him an exaggerator.

Methodology

By collecting and analyzing the data related to Nasr ibn Sabbah in Hadith, Rijal, and bibliographical sources, this research delves into his Rijal personality. The aim is to extract new information, thereby creating a clearer picture of his status and character and facilitating a more precise evaluation of his narrations. The main question is 'What is the result of examining Rijal and Hadith reports in understanding Nasr ibn Sabbah?' This examination significantly impacts the evaluation of his narrations, especially in terms of their classification.

Nasr ibn Sabbah, with the agnomen Abu al-Qasim, was an early Shiite narrator and a resident of Balkh. Due to his distance from important scholarly centers like Qom and Baghdad, precise and comprehensive information about his life and narrative rank is not available. In Rijal sources, he is introduced as an exaggerator. Shaykh Tousi describes Nasr as someone who met the Shaykhs of his era, but he hesitantly classifies him among Tayyarahs and exaggerators. Al-Najashi also identifies Ibn Sabbah as one of the exaggerators and the author of the two books *Ma'rifat al-Naqilin* and *Firaq al-Shi'ah*. However, Allamah al-Hilli has described him as "Katheer al-Riwayah" (one who narrates extensively).

No information is available regarding Nasr's birth, death, or narrative rank. However, Sheikh Tousi considers him to have no direct narrations from the Imams (peace be upon them), and Najashi introduces him as Kashi's teacher. It is clear that this information seems insufficient for determining an individual's rank, lifetime, and death.

Findings

Nasr ibn Sabbah is present in 65 out of 1151 reports in Kashi's book. Some of his reports are found in other sources such as Al-Kafi and Kamal al-Din; however, due to accusations of exaggeration, these narrations have been considered unreliable by scholars.

Identifying the individuals who are among Nasr ibn Sabbah's teachers and students, and the group of those from whom he learned traditions and those who learned traditions from him and

reported them to others, can play a role in understanding his narrative rank. Through examining the collected data related to Nasr's teachers and students, it can be conjectured that he probably lived between the years 230 and 300 AH. Individuals such as Muhammad bin Umar Kashi and Ali bin Muhammad Allan Kulayni are among his students, and figures like Ishaq bin Muhammad al-Basri and Hasan bin Ali Sajjada are among Nasr's teachers. Nasr ibn Sabbah's hadith reports also indicate his presence during the minor absence of Imam Mahdi.

Nasr ibn Sabbah was a prolific narrator and a specialist in the fields of *rijal* (biographical evaluation of narrators) and the recognition of Shia sects. He authored the books *Ma'rifat al-Naqilin* and *Firaq al-Shi'a*. It appears that most of his surviving reports are derived from his first work.

Nasr's personality as a *rijali* (biographical evaluator) figure has been deemed weak by *rijal* sources due to accusations of exaggeration. The accusations began with Keshi and was continued by Ibn Ghada'iri, Sheikh Tousi with some doubt, and Najashi. This very factor led Allamah Hilli, Qohpa'i, and Ayatollah Khoei to consider his reports unreliable.

Astarabadi and Mamaqani consider this accusation to have stemmed from the limited views of the early scholars, especially the Qummi, regarding the status of the Imams (peace be upon them), which is now considered a necessity of Shi'ism. Some later scholars, such as Wahid Behbahani and Ha'iri Mazandarani, also believe, on this basis, that Nasr's reports should not be considered entirely unreliable.

Nasr ibn Sabbah himself considered some narrators, such as Ali bin Hasaka, Qasim bin Yaqtin, and Husayn bin Ali Khavatimi, to be exaggerators and reported their religious corruption. This indicates his awareness of the negative impact of exaggeration on the acceptance of reports. Wahid Behbahani considers the existence of such reports as proof of his purity. Ha'iri Mazandarani, by citing the consensus of prominent scholars on the disbelief of exaggerators on one hand, and the acceptance of Nasr's narrations on the other, refutes the accusation of exaggeration against him. Al-A'raji, in defense of Nasr, suggests that the intention behind this accusation against him might be an exaggeration in the status of the Imams (peace be upon them); however, Ayatollah Khoei, referring to the degrees of exaggeration, states that it is possible for someone at one level of exaggeration to accuse another individual at a higher level.

Kashi's accusation of exaggeration against Nasr ibn Sabbah, without citing reports from others, and apparently having a close relationship with him and being aware of his intellectual views, should be considered an important piece of evidence. On the other hand, Nasr ibn Sabbah was connected to narrators such as Ishaq bin Muhammad al-Basri and Hassan bin Ali Sajjada, who were also accused of exaggeration. These points affect the credibility of his narrations.

Conclusion

From the summation of reports, evidence, and evaluations by scholars, it appears that the original attribution of exaggeration to Nasr ibn Sabbah should be accepted. However, as discussed in Ayatollah Khoei's analysis, Nasr ibn Sabbah's exaggeration can be considered to be of a weak degree, which would not be inconsistent with the credibility of his reports. Most of the surviving reports from Nasr ibn Sabbah are dedicated to biographical (*tabaqat*) data and

some to religious-historical data, which are found in Keshi's book. Based on this, it becomes clear that Kashi chose Nasr ibn Sabbah's book *Ma'rifat al-Naqilin* as a reliable source for himself and transferred his religious-historical and biographical data to his own book *Ma'rifat al-Rijal* with an accepting view. As a result, by relying on Kashi's trust in Nasr ibn Sabbah's religious-historical and biographical data, they can be considered acceptable information, assuming there is no evidence to the contrary. In this case, Nasr's viewpoint should be regarded as one of the reliable reports and, in the absence of evidence to the contrary, should be accepted.

واکاوی گزارش‌های رجالی و حدیثی در شناخت نصر بن صباح

احسان سرخه‌ای | سیدمحمد حسینی فاضلی

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: e.sorkhei@gmail.com

۲. دانش‌آموخته سطح سه مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: fazelmohamad94@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: پژوهش حاضر با هدف بازشناسی جایگاه رجالی و حدیثی نصر بن صباح بلخی انجام شده است؛
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۹	روای‌ای که به‌رغم حضور پررنگ در منابع حدیثی و رجالی، شخصیت او همواره به سبب انتساب به غلو محل تردید و مناقشه بوده است. این مطالعه درصدد است با گردآوری و تحلیل داده‌های رجالی و حدیثی، طبقه‌بندی و روابط علمی و میزان اعتبار اخبار منقول از وی را بررسی کند تا امکان ارزیابی دقیق‌تر گزارش‌های او را فراهم آورد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹	روش پژوهش: این تحقیق به شیوه اسنادی و با تکیه بر منابع رجالی و حدیثی متقدم همچون اختیار معرفة الرجال کشی، آثار شیخ طوسی، نجاشی و علامه حلی و نیز دیدگاه‌های متأخرانی چون آیت‌الله خویی و شوشتری سامان یافته است. داده‌ها در سه محور اصلی تحلیل شده‌اند: ۱. طبقه‌شناسی نصر بن صباح بر پایه شناسایی مشایخ و شاگردان، ۲. بررسی محتوای گزارش‌های منقول از او و ۳. تحلیل اتهام غلو به وی و بازتاب آن در اعتبارسنجی روایات. همچنین برخی گزارش‌های او در منابع حدیثی مانند الکافی و کمال‌الدین با داده‌های رجالی تطبیق داده شده‌اند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹	یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد نصر بن صباح با کنیه ابوالقاسم، از راویان متقدم و ساکن بلخ بوده و در فاصله تقریبی ۲۳۰ تا ۳۰۰ قمری زیسته است. وی شاگردانی همچون محمد بن عمر کشی و علان کلینی داشته و از مشایخی چون اسحاق بن محمد بصری و حسن بن علی سجاده روایت کرده است. ۶۵ گزارش در کتاب کشی به وی اختصاص دارد و دو اثر با عنوان «معرفة الناقلین» و «فرق الشیعة» به او منسوب است. به نظر می‌رسد بیشتر داده‌های کشی برگرفته از اثر نخست او باشد. وی در منابع رجالی به غلو متهم شده است، هرچند شماری از عالمان متأخر این اتهام را برآمده از معیارهای سخت‌گیرانه قدما دانسته‌اند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	نتیجه‌گیری: بررسی‌ها نشان می‌دهد گرچه اتهام غلو به نصر بن صباح را نمی‌توان به‌کلی انکار کرد، شدت آن در حدی نیست که موجب بی‌اعتباری مطلق روایات وی گردد. اعتماد کشی به داده‌های طبقه‌نگاری و مذهب‌شناسانه او مؤید آن است که این اطلاعات، در نبود شواهد نقض، قابلیت استناد علمی را دارند. ازاین‌رو، نصر را می‌توان راوی‌ای پرکار و اثرگذار دانست که میراث رجالی‌اش همچنان منبعی ارزشمند برای مطالعات حدیثی به‌شمار می‌آید.

کلیدواژه‌ها:

نصر بن صباح، اعتبارسنجی، رجال، طبقات، حدیث.

استناد: سرخه‌ای، احسان و حسینی فاضلی، سیدمحمد. (۱۴۰۴). واکاوی گزارش‌های رجالی و حدیثی در شناخت نصر بن صباح. کتاب قیم، ۱۵ (۲)، پیاپی:

۲۴۵-۲۲۵، ۳۳.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21705.3897>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

دانش حدیث پیوستگی گسترده‌ای با دانش رجال دارد. رجال‌نویسان بزرگ با توثیق و تضعیف راویان، در پذیرش یا رد گزارش‌های حدیثی نقش مهمی ایفا کرده‌اند. به همین دلیل، صاحب‌نظران عصر حاضر برای دست‌یابی به وضعیت راویان در پذیرش روایات، ناگزیر از بررسی گزارش‌های برجای مانده از رجالیان در توصیف راویان هستند. بنابراین، برای توثیق و تضعیف و پذیرش روایات و گزارش‌های راویان و اعتماد به میراث انتقال‌یافته از سوی ایشان، مراجعه به آثار رجالی و مشاهده شرح حال آنان ضروری است. البته، اکتفا به این اطلاعات ناکافی به نظر می‌رسد؛ زیرا شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد، دانشیان رجال بر اساس دیدگاه‌های خود، شواهد در دسترس یا اعتماد به سخن پیشینیان، جرح و تعدیل و توصیف خود از راویان را ارائه کرده‌اند.

یکی از کسانی که در چرخه نقل و انتقال گزارش‌ها حضور دارد، نصر بن صَبَّاح است. نام او در روایت اخبار گوناگون در آثار مختلف آمده است. بر اساس یافته‌های موجود، سخن درباره نصر بن صباح را باید از زمان ابوعمر و کشی جستجو کرد. برای نمونه، در گزارش‌های برجای مانده از ابوعمر و کشی در «اختیار معرفة الرجال»، بیش از ۶۰ بار نام نصر بن صباح دیده می‌شود. بعد از کشی، شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹)، نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸) و سپس، علامه حلی (علامه حلی، ۱۴۱۱، صص ۹۶، ۱۰۷، ۱۱۵) در آثار خود به معرفی وی پرداخته‌اند. از معاصران نیز، آیت الله خویی در «معجم رجال الحديث» (خویی، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۱۴۹) و شوشتری در «قاموس الرجال» (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۱۰، ص ۲۰۷) به تفصیل او را معرفی کرده‌اند. پدیدآورندگان آثار پیشین، در تضعیف وی هم عقیده هستند و همگی او را غالی معرفی کرده و گزارش‌هایش را نامعتبر دانسته‌اند.

در این پژوهش تلاش می‌شود، با گردآوری اطلاعات موجود در منابع حدیثی، رجالی و فهرستی و توجه ویژه به همه داده‌های مرتبط با نصر بن صباح، شخصیت رجالی وی واکاوی شود تا بتوان از این رهگذر به اطلاعات ناگفته جدیدی دست یافت. این نوشتار در مقام پاسخ به این پرسش است که نتیجه بررسی گزارش‌های رجالی و حدیثی در شناخت نصر بن صباح چیست؟ نتیجه این پژوهش در ارزیابی روایات و اطلاعات رجالی راه‌یافته از این راوی به آثار حدیثی و به‌ویژه در حوزه طبقه‌شناسی اثرگذار است.

۲. نصر بن صَبَّاح

ابوالقاسم، نصر بن صباح از راویان متقدم و ساکن بلخ، ناحیه‌ای در شمال افغانستان امروزی، بود. به همین دلیل، از وی به نصر بن صباح بلخی نیز یاد می‌شود (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵، ۳۳۹، ۴۲۹؛ صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸). منابع پیشین رجالی در معرفی او، دو داده زادگاه و اتهام غلو را مطرح کرده‌اند. شیخ طوسی می‌گوید: «نصر بن صباح، کنیه‌اش ابوالقاسم، از اهل بلخ بود. او با بیشتر مشایخ و عالمان زمان خود دیدار و از آنان روایت کرده؛ اما گفته شده که او از طیاره و از غالیان بوده است» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹). نجاشی ضمن گزارش «غال المذهب» درباره نصر بن صباح، او را از مشایخ کشی و پدیدآورنده دو اثر «معرفة الناقلین» و «فرق الشیعة» شناسانده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸). علامه حلی نیز وی را «کثیر الروایة» می‌داند (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۶۲).

گزارشی درباره ولادت، وفات و دوره زندگانی نصر بن صباح در هیچ منبعی دیده نمی‌شود؛ بنابراین، طبقه‌روایی او از جمله ابهامات درباره شخصیت رجالی اوست. شیخ طوسی، ابن صباح را در شمار کسانی آورده که از هیچ‌یک از ائمه (ع) روایت نکرده‌اند (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹). نجاشی نیز او را استاد ابوعمر و کشی معرفی کرده است؛ اما این داده‌ها، برای شناخت دقیق طبقه وی، ناکافی به نظر می‌رسد.

نصر بن صباح در ۶۵ گزارش از ۱۱۵۱ گزارش موجود در کتاب «اختیار معرفة الرجال» حضور دارد. با وجود این، دانشیان رجال اطلاعات اندکی از وی ارائه داده‌اند. این احتمال وجود دارد که بعد مسافت با دیگر مراکز علمی همچون قم و بغداد، مانع دسترسی به اطلاعات دقیق مرتبط با این شخصیت شده باشد.

یادآوری این نکته با اهمیت است که دو نفر دیگر نیز به ابوالقاسم بلخی شهرت دارند: ۱. جویبر بن سعید (م. حدود ۱۵۰ ق)، (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۲۵) و ۲. عبدالله بن احمد بن محمود کعبی زیسته در (۲۷۳-۳۲۷ یا ۳۱۷ یا ۳۱۹) که گویا معاصر نصر بن صباح است و احتمال اشتباه وی با نصر وجود دارد (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۱۰، ص ۳۵۳). در این مقاله، این تشابه و پرهیز از اشتباه مورد توجه قرار گرفته است.

۱-۲. شمار اخبار نصر بن صباح در منابع

با جستجو در منابع می‌توان به مجموعه اخبار گزارش شده از سوی نصر بن صباح دست یافت. گزارش‌های در دسترس عبارتند از: ۱. حدود ۶۵ گزارش درباره ۶۰ راوی و معرفی «شرطة الخمیس» و «بنی رباط» در «اختیار معرفة الرجال» (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۵، ۱۸، ۱۹، ۷۰، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۰۶).

۲. یک گزارش در «الكافی» اثر کلینی در «كتاب الحجة» باب «مولد الصاحب(ع)» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱۹. ثبت شده به تصحیف «النضر بن صباح البجلي»). این روایت را شیخ مفید با نقل از نصر بن صباح بلخی در «الارشاد» نقل کرده است (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۳۵۷).

۳. یک گزارش در «الإمامة و التبصرة» اثر علی بن بن بابویه در «باب أنهم القرى الظاهرة» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ص ۱۴۱؛ صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸).

۴. یک گزارش در «معانی الاخبار» اثر شیخ صدوق در «باب معنى الزكاة الظاهرة و الباطنة» (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۵۳). این روایت را کلینی با سندی دیگر در «الكافی» نقل کرده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۰۰).

۵. دو گزارش در «كمال الدين» اثر شیخ صدوق. یک روایت در «باب ذكر التوقيعات الواردة عن القائم(ع)» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸) و یک روایت در «باب ما أخبر به أبو جعفر محمد بن علی الباقر(ع) من وقوع الغيبة بالقائم(ع) و أنه الثاني عشر من الأئمة(ع)» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۰).

۶. یک گزارش به گونه مرسل، در «مشكاة الانوار» اثر علی بن حسن طبرسی در «الباب السادس فی ذکر عیوب النفس و مجاهدتها و صفة العقل و القلب و ما یلیق بها» در «الفصل السابع فی ذم الدنيا» (طبرسی، ۱۳۴۴، ص ۲۷۱). کلینی متن این روایت را با سندی دیگر در «الكافی» آورده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۵۰).

۷. یک گزارش در «تاریخ بغداد» اثر خطیب بغدادی از طریق راویان اهل سنت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۳۸۰).

۲-۲. طبقه روایی نصر بن صباح

از جمله بحث‌های مهم درباره یک راوی، شناخت دوران زندگانی، فعالیت حدیثی در فراگیری (تحمل) و انتقال (تحديث) و بررسی معاصر بودن وی با یکی از معصومان(ع) است. همچنین، شناخت افرادی که در شمار مشایخ و شاگردان او قرار دارند و مجموعه کسانی که او از آنان احادیث را فراگرفته و کسانی که حدیث را از او فراگرفته‌اند و به دیگران گزارش کرده‌اند. از این دست

اطلاعات، در دانش طبقات بحث می‌شود. شهید ثانی طبقه را چنین تعریف کرده است: «طبقه در اصطلاح، به گروهی گفته می‌شود که در سن و دیدار با مشایخ مشترک باشند؛ پس آنان یک طبقه به شمار می‌آیند و پس از آنان، طبقه‌ای دیگر می‌آید» (شهید ثانی، ۱۴۰۸، ص ۳۸۸).

شناخت طبقه راوی در تخمین یا تعیین دقیق سال ولادت و وفات راوی کاربرد دارد. از مهم‌ترین فایده‌های شناخت طبقه می‌شود به تمیز مشترکات (مامقانی، ۱۳۵۲، ج ۱، صص ۲۰۲-۲۰۳) و شناخت افتادگی نام راوی در زنجیره اسامی راویان اشاره کرد. در این بخش، بر پایه اطلاعات موجود در منابع رجال و حدیث درباره نصر بن صباح، اطلاعات مرتبط با شناخت طبقه وی گردآوری و سپس، بررسی و تحلیل خواهد شد.

یادآوری این نکته لازم است که به روال طبیعی، هر راوی سه دوره را در طول حیات خود سپری می‌کند. معمولاً راویان بین سنین ۲۰ تا ۲۵ سالگی وارد دنیای حدیث می‌شوند و در میانه ۴۰ تا ۶۰ سالگی به مقام استادی و تحدیث می‌رسند و از ۶۰ سالگی تا پایان عمر که در حدود ۱۰ سال یا کمتر به طول می‌انجامد، دوران بازنشستگی را سپری می‌کنند (حسینی شیرازی و لطفی‌پور، ۱۴۰۲، ص ۵).

یکی از راه‌های معتبر برای دستیابی به طبقه روایی محدثان، غیر از مراجعه به کتب رجال و فهرست، بررسی اسناد روایات و گزارش‌هایی است که راوی موردنظر در آنها نقش‌آفرین بوده است. با کاوش در منابع حدیثی، فهرست راویانی که نصر بن صباح از آنان روایت کرده است و راویانی که از او روایت کرده‌اند، طبقه روایی او به دست می‌آید. این مجموعه در قالب «روی عن» و «روی عنه» می‌تواند در تشخیص طبقه یک راوی به کار آید. فهرست این افراد در دو جدول زیر گزارش شده‌اند:

شماره	روی عن	تعداد نقل
۱	اسحاق بن محمد بصری	۱۷ (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۱۸، ۷۰، ۱۹۴، ۱۹۷)
۲	حسن بن علی بن عثمان سجاده	۴ (کشی، ۱۴۰۹، صص ۲۵۳، ۳۳۷، ۴۰۹، ۵۷۱)
۳	احمد بن محمد بن عیسی	۳ (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵، ۲۸۷، ۲۸۹)
۴	فضل بن شاذان	۲ (کشی، ۱۴۰۹، صص ۲۱۱، ۲۵۲)
۵	مفضل بن عمر	۱ (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۵۳)
۶	جعفر بن سهیل	۱ (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۰)
۷	محمد بن یوسف شاشی	۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱۹)
۸	خالد بن یزید قسری (اهل سنت)	۱ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۳۸۰)
۹	مرفوعات یا دیدگاه‌ها	۳۸ (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۲۱۵، ۳۲۶، ۳۳۹، ۳۴۷، ۳۶۸، ۴۰۷، ۳۹۱)

شماره	روی عنه	تعداد نقل
۱	ابوعمر و الکشی	۶۲ (برای نمونه، ر.ک: همان، صص ۵، ۱۸، ۱۹، ۷۰، ۱۹۴، ۱۹۷)
۲	علی بن محمد علان کلینی	۳ (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱۹)
۳	ابوعبدالله محمد بن عبدالله جامورانی (ابوعبدالله رازی)	۱ (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۵۳)
۴	محمد بن مسعود عیاشی	۱ (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۰)

۵	ابونصر فتح بن شخرف (اهل سنت)	۱ (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۳۸۰)
---	------------------------------	------------------------------------

اشاره به این نکته خالی از فایده نیست که در برخی نسخه‌های رجال نجاشی، «روی عنه العیاشی» گزارش شده است؛ اما شوشتری آن را نادرست می‌داند (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۱۰، ص ۳۵۲). برای دستیابی به شرح حال و کشف تاریخ ولادت و وفات این راویان، باید به منابع رجال و فهرست مراجعه کرد. در صورت دسترسی به این اطلاعات می‌توان از آنها در برآورد احتمالی طبقه‌روایی و دوره زیست نصر بن صباح بهره برد. در ادامه، ابتدا رابطه روایی، راویان از نصر و سپس، مشایخ نصر که بیشترین روایات از ایشان برجای مانده است، بررسی خواهند شد.

۲-۲-۱. طبقه‌شناسی بر اساس شاگردان

۱. محمد بن عمر کشی: بیشترین گزارش‌های نصر بن صباح را کشی روایت کرده است. از او به تنهایی ۶۵ خبر در «اختیار معرفة الرجال» دیده می‌شود (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۵، ۱۸، ۱۹۴، ۲۰۷). تاریخ دقیق وفات ابوعمر و کشی در دست نیست. متأسفانه دوره حیات هیچ‌یک از مشایخ کشی در گزارش‌های رجالیان به دست نیامد. بنابراین، باید از اطلاعات طبقه‌شناختی تخمینی برخی از آنها یاری گرفت.

محمد بن قولویه (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۹، ۶۳، ۱۰۶) و ابراهیم بن محمد بن عباس خُتَلّی (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۳، ۱۲۷، ۱۳۴) در شمار مشایخ کشی قرار دارند. این دو از راویان سعد بن عبدالله (م. ۲۹۹ یا ۳۰۱ ق) (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۱۷۷) به شمار می‌آیند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۳؛ طوسی، ۱۳۷۳، صص ۴۳۹، ۴۰۷). از این رو، می‌توان دوره حیات آن دو را بین سال‌های ۲۴۰ تا ۳۱۰ ق در نظر گرفت. با فرض درستی این گمان، دوره زیست ابوعمر و کشی را باید بین سال‌های ۲۶۰ تا ۳۳۰ ق دانست. یک شاهد قوی بر درستی این حدس، روایت کلینی (م. ۳۲۹ ق) از محمد بن اسماعیل بُدقی (برای نمونه، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۳۱، ۳۹، ۴۲)، شاگرد فضل بن شاذان نیشابوری (م. ۲۶۰ ق) و یکی دیگر از مشایخ کشی است (کشی، ۱۴۰۹، صص ۸، ۲۰۲).

بر این اساس، دوره حیات نصر بن صباح بین سال‌های ۲۳۰ تا ۳۰۰ حدس زده می‌شود؛ زیرا با توجه به برخی مشایخ نصر همچون احمد بن محمد بن عیسی اشعری (زنده در ۲۷۴ ق)، این گمانه تقویت می‌شود که وی از ابن قولویه و ابراهیم ختلی قدری بزرگتر باشد. به همین دلیل، احتمالاً بتوان از مجموعه این اطلاعات معاصر و هم‌طبقه بودن سعد بن عبدالله (م. ۲۹۹ یا ۳۰۱ ق) و نصر بن صباح را پذیرفت.

آیت‌الله خویی با توجه به نقل سعد بن عبدالله اشعری از نصر بن صباح (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸)، آن هم با یک واسطه، به نقل کشی از نصر اشکال می‌کند (خویی، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۱۵۱). سیدجواد شبیری به اشکال پاسخ می‌دهد و نقل باواسطه در حکایت رخدادها به صورت شفاهی را امری رایج در میان راویان معاصر می‌داند. نکته‌ای که در همین گزارش نیز دیده می‌شود. او بر این باور است که کشف طبقات را بیشتر باید در نقل از منابع مکتوب جست (شبیری، ۱۴۰۱). بنابراین، چه بسا سعد بن عبدالله و نصر بن صباح هر دو در یک طبقه بوده‌اند؛ اما به دلیل عدم دسترسی سعد به نصر، روایت با واسطه نقل شده باشد.

۲. علی بن محمد علان کلینی: راوی دیگری که در شمار گزارشگران از نصر بن صباح قرار دارد، ابوالحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی معروف به علان کلینی است (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ص ۱۴۱). وی در طبقه مشایخ کلینی (م. ۳۲۹ ق) است. علان دائی کلینی است و اثری موسوم به «اخبار القائم (ع)» دارد (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۱). به نظر می‌رسد، احادیث برجای مانده از علان

به روایت از نصر، به همین موضوع مرتبط و برگرفته از همین اثر باشد (ر.ک: صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۸). با توجه به رابطه کلینی و علان، وی را باید زیسته در میانه سال‌های ۲۴۰ تا ۳۱۰ ق دانست. به همین علت، هم طبقه بودن نصر و علان ثابت می‌شود.

۲-۲-۲. طبقه‌شناسی بر اساس مشایخ

۱. اسحاق بن محمد بصری: از نصر بن صباح ۱۷ گزارش از ابویعقوب اسحاق بن محمد بصری برجای مانده است (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۱۸، ۷۰، ۱۹۴، ۱۹۷). نام اسحاق در «رجال الطوسی» در شمار اصحاب امام هادی (ع) (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۸۴) و اصحاب امام عسکری (ع) (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۹۷) دیده می‌شود؛ اما علامه حلی وی را از اصحاب امام جواد (ع) به‌شمار آورده است (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۰۰). به‌گواه تاریخ، عمر بابرکت امام جواد (ع)، ۲۵ سال بود که سال‌های ۱۹۵ تا ۲۲۰ ق را دربر می‌گیرد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۹۲).

اگر این داده طبقه‌شناسی علامه حلی را، که در دیگر آثار رجالی موجود نیست، بپذیریم؛ این گمانه تقویت می‌شود که اسحاق بن محمد متولد حدود ۱۹۵ ق بوده است تا بتوان او را در شمار اصحاب امام جواد (ع) آورد. وی احتمالاً تا ۲۷۰ ق و پس از زمان شهادت امام عسکری (ع) در ۲۶۰ ق در قید حیات بوده است. بنابراین، با گمان تولد نصر بن صباح در حدود سال ۲۳۰ ق، امکان نقل نصر از اسحاق در سال‌های ۲۶۰ و اندکی پس از آن امری ممکن به نظر می‌رسد.

۲. حسن بن علی سجاده: حسن بن علی بن ابی‌عثمان مشهور به سجاده است. نصر بن صباح چهار گزارش از او دارد (کشی، ۱۴۰۹، صص ۲۵۳، ۳۳۷، ۴۰۹، ۵۷۱). شیخ طوسی وی را در شمار اصحاب امام جواد (ع) و امام هادی (ع) آورده است (طوسی، ۱۳۷۳، صص ۳۷۵، ۳۸۵). با توجه به دوره حیات امام جواد (ع) و عمر بابرکت امام هادی (ع) تا ۲۵۴ ق (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۹۷)، حسن بن علی باید متولد حدود ۱۹۰ ق بوده و تا ۲۵۵ ق نیز زیسته باشد. بنابراین، دوره حیات نصر بن صباح میان سال‌های ۲۳۰ تا ۳۰۰ ق ممکن خواهد شد.

۳. احمد بن محمد بن عیسی اشعری: احمد بن محمد از محدثان نام‌آور شیعه و فقیهی بی‌همتا در عصر خود به‌شمار می‌رود. وی معاصر با سه امام از ائمه هدی، یعنی امام رضا (ع)، امام جواد (ع) و امام هادی (ع)، است (طوسی، ۱۳۷۳، صص ۳۵۱، ۳۷۳، ۳۸۳). نصر از وی سه روایت دارد (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵، ۲۸۷، ۲۸۹). براساس گزارش علامه حلی، احمد بن محمد بن عیسی در تشیع جنازه برقی حضور داشت (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۱۴). این در حالی است که نجاشی وفات برقی را در ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق گزارش کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۷۸)؛ بنابراین می‌توان ابن عیسی را زنده در ۲۷۴ ق و درگذشته پس از این سال دانست. اگر احمد بن محمد بن عیسی از سال ۲۳۰ ق به مقام استادی رسیده باشد، احتمال بهره‌مندی نصر بن صباح از وی در ۲۵۰ ق ممکن به نظر می‌رسد.

از تحلیل داده‌های رجالی نصر بن صباح، مشایخ و شاگردان وی و با استناد به اسناد روایات برجای مانده، دوره حیات نصر بن صباح بین سال‌های ۲۳۰ تا ۳۰۰ ق تخمین زده می‌شود. یادآوری این نکته ضروری است که محتوای دو روایت موجود از نصر بن صباح در «کمال الدین» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، صص ۴۸۸) شاهد معتبری بر درک دوران غیبت صغری (۲۶۰ - ۳۲۹ ق) و درستی تخمین دوره حیات نصر در بین این سال‌ها به نظر می‌رسد.

۲-۳. گرایش علمی

نصر بن صباح از راویان پرکار در عصر خود به‌شمار می‌آید. او به شهادت شیخ طوسی، با بزرگان و مفاخر زمان خود رابطه روایی داشت (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹). بر پایه داده‌های موجود، کتاب‌های «معرفة الناقلین» و «فرق الشیعة»، دو اثر ابوالقاسم صباح

بوده‌اند. نجاشی با اشاره به این دو اثر، کشی را راوی این دو کتاب به دیگران معرفی کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸). شاید با استناد به گفته شیخ طوسی و با توجه به عناوین این آثار بتوان وی را صاحب‌نظر در حوزه‌های دانشی مختلف، به‌ویژه در دو حوزه رجال و شناخت فرقه‌های شیعه دانست.

نشانی از این آثار و محتوای مستند به آنها در دست نیست؛ اما از گزارش‌های مختلف برجای‌مانده از وی، تمایل نصر به این دو حوزه، به‌خصوص طبقه‌نگاری راویان فهمیده می‌شود که در ادامه، به تفصیل به آنها اشاره خواهد شد. این احتمال قوی به نظر می‌رسد که مجموعه اطلاعات برجای‌مانده، برگرفته از همین دو اثر نصر بن صباح باشد.

۳. انگاره‌های تضعیف نصر بن صباح

در منابع رجالی، داده‌های مربوط به توثیق یا تضعیف راویان جایگاهی ویژه دارد. هرگاه راوی با الفاظ توثیق ستوده شود و مخالفی نیز در این باره گزارش نشده باشد، بیشتر صاحب‌نظران، در صورت دارا بودن شرایط لازم، میراث روایی او را بی‌تردید می‌پذیرند؛ اما اگر راوی تضعیف شود، گزارش‌های حدیثی او غالباً کنار نهاده شده یا با نگاه تردیدآمیز مواجه می‌شود.

مدخل رجالی نصر بن صباح دربردارنده واژگان و عبارات آمیخته با تضعیف همانند «ضعیف»، «لا یعتمد علیه»، «وضاع» و مانند آنها نیست؛ اما گزارش از فساد در مذهب درباره او سبب شده است تا برخی اندیشمندان رجال‌شناس همچون علامه حلی او را ضعیف انگارند و در وصفش بگویند: «نصر بن صباح نزد من فردی ضعیف است و سخنش را معتبر نمی‌دانم» (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۹۶).

اگر «شخصیت رجالی» را برآیند داده‌ها و یافته‌های رجالی درباره یک راوی بدانیم، همه اطلاعاتی که درباره هویت، مذهب، طبقه، وثاقت و ضعف یک راوی در دسترس قرار دارد، داده رجالی به شمار می‌رود. بر این اساس، می‌توان از برخی داده‌های تاریخی درباره راویان، همچون زندگی‌نامه و آثار در این باره بهره برد و آنها را نیز داده رجالی دانست؛ حتی اگر در منابع رجالی نیامده باشد. از سوی دیگر، می‌توان جایگاه و میزان نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری یک راوی در حوزه حدیث و معیارهای وی در استناد به منابع و گزینش احادیث را «شخصیت حدیثی» یک راوی دانست.

با مراجعه به منابع، روشن می‌شود که درباره شخصیت حدیثی نصر بن صباح تضعیفی در دست نیست؛ اما شخصیت رجالی او به دلیل باورهای اعتقادی و نادرستی مذهب، ضعیف انگاشته شده است. حال باید در مقام راستی‌آزمایی این گزارش‌ها برآمد و با کنکاش بیشتر در مدخل‌های نصر بن صباح در منابع رجالی و روایاتی که وی در طریق نقل آنها قرار دارد، به این نتیجه رسید که آیا می‌توان راهی برای دفاع از او و اعتبار گزارش‌های وی یافت؟ یا نتیجه، به تأیید گزارش‌های یادشده و کاهش اعتبار یا بی‌اعتباری روایات نصر بن صباح می‌انجامد؟

۳-۱. اتهام غلو

سخن درباره غالیان و تفکرات آنان پیشینه‌ای به اندازه تاریخ حدیث دارد. غالیان در پندارهای خود نسبت به اهل بیت (ع) به دیدگاه‌های نادرستی همچون الوهیت، تفویض، تناسخ، حلول، اباحه‌گری و شریعت‌گریزی باور داشتند و آنها را ترویج و تبلیغ می‌کردند (برای آشنایی بیشتر، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۴۷۸-۴۸۱).

اتهام غلو به نصر بن صباح در چهار منبع رجالی متقدم دیده می‌شود. نخستین منبع «اختیار معرفة الرجال» اثر ابوعمرو کشی است که وی را در مدخل سلمان فارسی (کشی، ۱۴۰۹، ص ۱۸) و مدخل مفضل بن عمر (کشی، ۱۴۰۹، ص ۳۲۲)، غالی دانسته است. در نسخه‌ای از همین کتاب با تعلیقات میرداماد از قول کشی در مدخل جابر، پس از گزارش حدیثی که در سند آن نصر بن صباح، اسحاق بن محمد بصری، محمد بن منصور، محمد بن اسماعیل و عمرو بن شمر حضور دارند، آمده است: «این حدیث ساختگی است و شکی در دروغ بودن آن نیست، و همه روایانش به غلو و تفویض متهم‌اند» (کشی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۴۸).

پس از کشی، ابن غضائری (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۱۲۰)، شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹) و نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸)، این اتهام را در آثار خود آورده‌اند. البته، عبارت شیخ طوسی با دیگران متفاوت است و جای درنگ دارد. وی در توصیف خود گفته است: «قیل: إنه كان من الطيارة، غال» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹). می‌توان استفاده از فعل مجهول «قیل» را بر نوعی تردید حمل کرد (ر.ک: وحید بهبهانی، بی‌تا، ص ۳۴۸).

در هر صورت، این اتهام سبب شده است تا بسیاری از صاحب‌نظران همچون علامه حلی (برای نمونه، ر.ک: علامه حلی، ۱۴۱۱، صص ۹۶، ۱۰۷، ۱۱۵، ۱۲۰، ۲۶۷)، قهپایی (قهپایی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۱۷۶) و آیت‌الله خویی (برای نمونه، خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، صص ۳۰۲ و ج ۱۳، ص ۳۹ و ج ۱۵، ص ۵۳) در گذر زمان، گزارش‌های نصر بن صباح را نپذیرند و در بیشتر موارد، پس از نقل سخنان وی، آن را نامعتبر معرفی کنند. حال پرسش این است که «طیارة» چه تفکراتی داشتند و آیا این تفکرات، آنان را از دانه اسلام و شریعت خارج می‌کرد؟

استرآبادی (م. ۱۰۲۸ ق) در این باره می‌نویسد: «گفتار آنان که می‌گویند: (فلانی از اهل طیاره است) یا (از اهل ارتفاع است) و مانند این‌ها، مقصودشان این است که او غالی بوده است. بدان که ظاهراً بسیاری از قدما، به‌ویژه قمی‌ها و نیز غضائری، برای امامان (ع) به جایگاه ویژه‌ای از رفعت و بزرگواری و مرتبه معینی از عصمت و کمال، براساس اجتهاد و نظر خود، باور داشتند و فراتر رفتن از آن را روا نمی‌دانستند. آنان به باور خود، هرگونه فراتر رفتن از این محدوده را ارتفاع و غلو به‌شمار می‌آوردند؛ تا آنجا که حتی نفی سهو از امامان را نیز غلو دانسته‌اند» (استرآبادی، ۱۴۲۲، صص ۱۲۸-۱۲۹)؛ بنابراین، وی اتهاماتی از این قبیل را برآمده از دیدگاه بیشتر قدما، به‌ویژه، صاحب‌نظران مکتب قم و امثال ابن غضائری درباره جایگاه اهل بیت (ع) می‌داند. بر این اساس، هر کس از آن چهارچوب در فضائل و کمالات اهل بیت (ع) فراتر رود، اهل ارتفاع و طیاره (غلو) به‌شمار خواهد آمد.

از سوی دیگر، مامقانی در پاسخ به اتهام غلو به برخی روایان گفته است: «در اینکه چرا قدما یک راوی را به غلو متهم کرده‌اند، جای درنگ است؛ پیش‌تر نیز بارها به این نکته توجه داده‌ایم، زیرا هرکس سخنان قدما را بررسی کند، درمی‌یابد که نسبت دادن غلو به یک شخص نزد آنان، بر پایه اعتقادی بوده که از نظر ایشان پایین‌تر از آن مرتبه‌ای است که امامان (ع) داشته‌اند. در واقع، آنچه امروز از ضروریات مذهب شیعه در باره امام (ع) شمرده می‌شود، نزد آنان غلو به حساب می‌آمد. مگر نمی‌بینی که شیخ صدوق (ره) اعتقاد به نفی سهو از پیامبر (ص) و امامان را غلو می‌دانست، با آن‌که این اعتقاد امروزه از ضروریات مذهب است؟!» (مامقانی، ۱۳۵۲، ج ۳، ص ۲۶۸). براساس دیدگاه مامقانی، چنین اتهامی پدیدآمده از باورهایی خاص درباره اهل بیت (ع) است، باورهایی که امروزه با گسترش معارف و داده‌های پیرامامتی از ضروریات مذهب تشیع به شمار می‌آیند. بنابراین، اتهام غلو یا طیاره‌بودن، گزندی به شخصیت راویانی چون نصر بن صباح وارد نمی‌کند.

این در حالی است که نصر بن صباح خود، برخی روایان را به غلو متهم و فساد در مذهب آنان را گزارش کرده است. وی علی بن حسکه، قاسم بن یقظین، حسین بن علی خواتیمی، عباس بن صدقه، ابوالعباس طبرنانی (طبرنانی) و ابوعلی‌الله کندی را غالی خوانده است (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۲). روشن است که او به معنای غلو و پیامدهای منفی این نسبت به روایان آگاه بود. از همین رو، با گزارش و انتساب غلو به این گروه، به داوری درباره آنان پرداخته است.

برخی صاحب‌نظران همچون وحید بهبهانی (م. ۱۲۰۵ ق) با استناد به همین گزارش‌ها، نصر بن صباح را منزله از اتهام غلو دانسته‌اند (ر.ک: وحید بهبهانی، بی‌تا، ص ۳۴۸). حائری مازندرانی (م. ۱۲۱۶ ق) نیز، پس از نقل عبارات وحید بهبهانی، در تلاش برای پیراسته بودن نصر از این انتساب می‌گوید: «علمای ما از سویی بر شرط اسلام در راوی اتفاق نظر دارند و از سوی دیگر، بر کفر غالی اجماع کرده‌اند؛ اما با این حال مشاهده می‌شود که فراوان از نصر بن صباح روایت می‌کنند. افزون بر این، آنان فراوان بر گفته‌های اعتماد و به آن استناد کرده‌اند. شیخ طوسی در «عدة الاصول» (طوسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۵۱) تصریح می‌کند که عمل به گزارش‌های غالیان و متهمان به غلو در حال تخلیط در هیچ شرایطی جایز نیست. از آنجا که برای نصر بن صباح دو حال تخلیط و غیرتخلیط گزارش نشده است، [می‌توان نتیجه گرفت که وی همواره در یک حال بوده است]. بنابراین، یا باید آن دو اجماع را نپذیرفت یا غلو منسوب به نصر را بر خلاف ظاهر آن حمل کرد. نپذیرفتن اجماع که باطل است؛ پس دومی ثابت می‌شود» (حائری مازندرانی، ۱۴۱۶، ج ۶، صص ۳۷۴-۳۷۵)

برخی دیگر همچون اعرجی (م. ۱۲۲۷ ق) با شگفتی از انتساب غلو به نصر بن صباح، درصدد توجیه انتساب غلو از سوی او به دیگران برآمده و احتمال داده‌اند که مقصود از غلو نصر، مبالغه در شأن ائمه (ع) بوده باشد، نه غلو حقیقی (اعرجی کاظمی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۵۰۱).

آیت‌الله خویی (م. ۱۴۱۳ ق) در توجیه ناسازگاری این انتساب با گزارش غالی‌بودن برخی از شخصیت‌ها از سوی نصر بن صباح، بر این باور است که غلو درجات و مراتبی دارد؛ بنابراین، اشکالی ندارد که فردی در یک مرتبه از غلو، فرد دیگری را که در مرتبه بالاتری از غلو است، متهم یا او لعن کند (خویی، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۱۵۰).

اگرچه برخی بزرگان اتهام‌های غلو را برآمده از دیدگاه ویژه غالی‌پنداران دانسته‌اند و از این رهگذر، امکان دفاع از نصر بن صباح را فراهم دیده یا از اساس این اتهام را نپذیرفته‌اند؛ اما چنین پاسخ‌هایی تنها زمانی کارگشا خواهد بود که با شواهد و مستندات دیگر همراه شود.

غالی خواندن نصر بن صباح بدون استناد به گزارش دیگران از سوی کشی - که گویا ارتباط نزدیکی با وی داشت و از دیدگاه‌های فکری او آگاه بود - را باید شاهدهی مهم دانست. از سوی دیگر، نصر بن صباح با روایانی مرتبط بوده است که آنان نیز متهم به غلو شده‌اند. در بررسی مشایخ وی، نام چنین افرادی دیده می‌شود.

یکی از آنان اسحاق بن محمد بصری است که بیشترین گزارش نصر بن صباح، یعنی ۱۷ گزارش، در منابع برجای مانده از او است. کشی در مدخل سلمان فارسی، اسحاق را متهم به غلو و در مدخل مفضل بن عمر، او را «هو غال رکن من أركانهم» و «من أهل الارتفاع» توصیف کرده است (کشی، ۱۴۰۹، صص ۱۸، ۳۲۲، ۳۲۶). شیخ طوسی نیز می‌گوید: «یرمی بالغلو» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۸۴). همچنین، عیاشی در پاسخ شاگردش کشی درباره عده‌ای، که اسحاق بن محمد نیز در میان آنان است، می‌گوید: «ابو یعقوب اسحاق بن محمد بصری غالی بود» (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵۳۰-۵۳۱).

راوی دیگر، حسن بن علی بن عثمان سجاده است. هرچند نقل نصر بن صباح از او اندک است؛ اما اهمیت مسئله در اصل دریافت روایت از فردی متهم نهفته است. وضعیت حسن بن علی از اسحاق نیز ناگوارتر به نظر می‌رسد؛ زیرا به گزارش نصر بن صباح، باورهای بسیار منحرفی به او نسبت داده شده است؛ تا آنجا که کشی پس از نقل آن، بی‌درنگ وی را لعن می‌کند. در این گزارش آمده است: «نصر بن صباح گفت: روزی حسن بن علی بن ابی‌عثمان معروف به سجاده به من گفت: نظرت درباره محمد بن ابی‌زینب و محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب (ص) چیست؟ کدامیک برتر است؟ گفتم: تو بگو. گفت: محمد بن ابی‌زینب اسدی برتر است؛

زیرا خداوند عزوجل در قرآن در چند جا محمد بن عبدالله را سرزنش کرده؛ اما محمد بن ابی‌زینب را سرزنش نکرده است. به محمد بن عبدالله فرمود: (اگر تو را ثابت قدم نمی‌داشتیم، نزدیک بود اندکی به سوی آنان میل کنی) و نیز (اگر شرک ورزی، اعمال تباه خواهد شد...) و آیات دیگری مانند اینها؛ اما محمد بن ابی‌زینب به چیزهایی از این دست سرزنش نشده است. ابو عمرو گفت: لعنت خدا و لعنت لعنت‌کنندگان و فرشتگان و همه مردم بر سجاده باد، که او از گروه علائیه بود که به رسول خدا (ص) جسارت می‌کردند و هیچ بهره‌ای از اسلام نداشتند» (کشی، ۱۴۰۹، ص ۵۷۱). محمد بن ابی‌زینب اُسدی، همان ابوالخطاب مشهور است که در روایات مختلف مورد لعن قرار گرفته است (برای نمونه، صدوق، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۸۵؛ کشی، ۱۴۰۹، صص ۲۹۰، ۲۹۵). با فرض پذیرش این گزارش، کسی که ابوالخطاب را برتر از پیامبر (ص) بداند، روشن است که در چه مرحله‌ای از انحراف قرار دارد. افزون بر گزارش کشی، شیخ طوسی نیز، حسن بن علی سجاده را غالی معرفی می‌کند (طوسی، ۱۳۷۳، صص ۳۷۵، ۳۸۵)؛ اما داده‌های نجاشی درباره‌اش اندکی متفاوت است. نجاشی او را کوفی می‌داند و تضعیف وی را به اصحاب نسبت می‌دهد و درباره‌اش می‌گوید: «الحسن بن ابی‌عثمان الملقب سجادة أبو محمد کوفی، ضعفه أصحابنا» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۶۱). گویا این اتهام برای نجاشی ثابت نبوده است. البته، ابن غضائری و علامه حلی، سجاده را قمی دانسته‌اند (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۵۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۱۲).

از توصیف‌های کشی در نقل یکی از اخبار نکته جالبی به دست می‌آید. در این گزارش آمده است: «نصر بن صباح که غالی است، برایم روایت کرد و گفت: ابویعقوب بن محمد بصری - که او نیز در شمار غالیان بلکه از ارکان آنان است - برایم روایت کرد و گفت: محمد بن حسن بن شمون که او نیز در همین شمار است، برایم روایت کرد و گفت: محمد بن سنان که وی نیز همین‌گونه است، برایم روایت کرد از بشیر نبال که امام صادق (ع) خطاب به محمد بن کثیر ثقفی که از اصحاب مفضل بن عمر بود، پرسید: نظرت درباره مفضل چیست؟...» (کشی، ۱۴۰۹، ص ۳۲۲). شاید بتوان از این گزارش چنین برداشت کرد که خط غلو نسبت داده شده به نصر بن صباح، به شیوه تفکرات منسوب به مفضل بن عمر و برخی پیروان این تفکر متمایل بوده است. بررسی این اندیشه‌ها نیاز به درنگی مشروح دارد که در این مجال نمی‌گنجد.

از جمع‌بندی گزارش‌ها، شواهد و ارزیابی‌های اندیشمندان، چنین برمی‌آید که اصل نسبت غلو به نصر بن صباح را باید پذیرفت. این انتساب از سوی کشی، که بیشترین ارتباط روایی را با او داشته است، قابل انکار نیست؛ به‌ویژه آنکه کشی به مکتب قم وابسته نیست و دیدگاه‌های او درباره غلو همسو با باورهای قمیان به‌شمار نمی‌آید. از سوی دیگر، اگر ادعای کشی درباره غلو نصر بن صباح رد شود، ناگزیر باید در دیگر گزارش‌های وی درباره غلو برخی راویان نیز تردید روا داشت. البته می‌توان، چنان‌که در تحلیل آیت‌الله خویی گذشت، غلو نصر بن صباح را در مرتبه‌ای ضعیف دانست که با اعتبار گزارش‌های او ناسازگار نباشد.

۲-۳. روایات فقهی نصر بن صباح

گفته شد که نصر بن صباح، مؤلف دو اثر به نام‌های «معرفه الناقلین» و «فرق الشیعة» است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸). در «مشکاة الانوار» اثر طبرسی (م. ۶۰۰ ق)، نیز نصر در جایگاه راوی کتابی با عنوان «الصبر والتأدیب» شناسانده شده است (طبرسی، ۱۳۴۴، ص ۲۷۱). گذشته از اینها، در منابع رجال و فهرست، گزارشی درباره تألیف اثری فقهی یا روایت چنین آثاری در کارنامه روایی وی دیده نمی‌شود.

در میان روایات برجای مانده از نصر بن صباح نیز، جز یک روایت، بقیه به حوزه فقه و حلال و حرام مرتبط نیست. شیوه برخورد کلینی و شیخ صدوق با این روایت، جای درنگ دارد. گزارش این خبر در «معانی الأخبار» اثر شیخ صدوق دیده می‌شود که به موضوع زکات مربوط است. در سند این حدیث آمده است: «حدثنا محمد بن الحسن رحمه الله قال حدثنا أحمد بن إدريس قال حدثنا محمد

بن أحمد قال حدثنا أبو عبد الله الرازي عن نصر بن الصباح عن المفضل بن عمر قال: كنت عند أبي عبد الله (ع) فسأله رجل...» (صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۵۳).

چه‌بسا در این گزارش، نصر راوی کتاب مفضل بن عمر باشد که آثاری در حوزه فقه به او منسوب است (ر.ک: نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۱۶). راوی خبر از نصر بن صباح در این کتاب، «أبو عبدالله الرازي» است. ابو عبدالله رازی، نام دیگر محمد بن عبدالله بن أحمد جامورانی است (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۹۷). راوی از او نیز، محمد بن احمد اشعری، مؤلف کتاب مشهور «نوادير الحکمة» است. احمد بن ادریس، دیگر راوی حاضر در سند، یکی از راویان کتاب «نوادير الحکمة» به‌شمار می‌رود (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۰۹). بنابراین، به احتمال بسیار زیاد، شیخ صدوق این حدیث را از کتاب «نوادير الحکمة» گزارش کرده باشد.

در نگاه ابتدایی، می‌توان این گزارش شیخ صدوق را بر اعتماد وی به نصر بن صباح حمل کرد؛ اما آراء رجالی شیخ صدوق و اعتماد وی به راویان در حوزه فقه را باید در «کتاب من لا یحضره الفقیه» جست که آن را حجت بین خود و خداوند می‌دانست (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۳). از عبارات مقدمه کتاب و بررسی گزارش‌های شیخ صدوق در این اثر می‌توان دریافت که به دلیل اهمیت موضوع، وی تا از انتساب متن حدیث به امام (ع) و اعتماد به طریق گزارش آن اطمینان نمی‌یافت، آن را در مجموعه فتاوی خود در این کتاب جای نمی‌داد (برای نمونه، ر.ک: صدوق، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۹۰).

شیخ صدوق این روایت نصر بن صباح را در «کتاب من لا یحضره الفقیه» نقل نکرده است. روشن است که کتاب «معانی الأخبار» در اعتبار نزد شیخ صدوق، هم‌رتبه با «کتاب من لا یحضره الفقیه» نیست. این را می‌شود از فراوانی روایاتی با اسناد مرسل و حضور افراد ناشناس در «معانی الأخبار» به خوبی دریافت. شیخ صدوق به تناسب موضوع کتاب و اهمیت محتوا، از اخباری با اعتباری کمتر در «معانی الأخبار» بهره برده است.

در بررسی عملکرد شیخ صدوق نیز باید گفت، جامورانی از جمله افرادی است که ابن ولید، استاد شیخ صدوق، آنان را از رجال کتاب «نوادير الحکمة» استثناء کرده و گزارش‌های ایشان را نامعتبر دانسته است (ر.ک: نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۴۸؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۱۰). بنابراین، احتمال رویگردانی شیخ صدوق از روایت این خبر در «کتاب من لا یحضره الفقیه» را نباید به معنای بی‌اعتباری گزارش‌های نصر بن صباح نزد شیخ صدوق و نامعتبرانگاری چنین اخباری در کتاب «نوادير الحکمة» از سوی استادش دانست.

از سوی دیگر، کلینی محدث و رجال‌شناس بزرگ نیز، متن حدیث یادشده را از طریقی دیگر، یعنی «علی بن محمد عمن ذکره عن محمد بن خالد عن محمد بن سنان عن المفضل» در «الکافی» گزارش کرده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۰۰). ناگفته نماند، حضور فردی ناشناس در این سند، اعتبار آن را کاهش می‌دهد. افزون بر این، درباره محمد بن سنان و مفضل در منابع رجال، تضعیف‌هایی به چشم می‌خورد (برای نمونه، ر.ک: نجاشی، ۱۳۶۵، صص ۳۲۸، ۴۱۶). با وجود این به نظر می‌رسد، کلینی با اعتماد به استاد و دایمی‌اش، علی بن محمد علان کلینی، این گزارش را پذیرفته و نیازی به نقل آن از کتاب «نوادير الحکمة» ندیده است. بنابراین، نباید آن را بر رویگردانی کلینی از روایت خبری که نصر بن صباح در گزارش آن حضور دارد حمل کرد.

با آگاهی از نکات یادشده، نمی‌توان احتمال پرهیز از گزارش‌های فقهی نصر بن صباح در منابع حدیثی را ناشی از بی‌اعتمادی به وی در نظر گرفت. افزون بر این، آثار منسوب به وی نشان می‌دهد که حوزه فعالیت و تخصص او رجال و شناخت طبقات راویان بوده و از وی نقش چندانی در انتقال میراث فقهی گزارش نشده است.

۳-۳. کمی گزارش‌های نصر در منابع پیشین

پیش‌تر فهرست اخبار گزارش‌شده از سوی نصر بن صباح ارائه شد. جستجوی اخبار یادشده در دیگر منابع این نتیجه را نشان می‌دهد که محتوای آنها از سوی دیگران گزارش نشده است. به عبارت دیگر، متن یا مضمون گزارش‌ها و داده‌های راوی‌شناسانه نصر بن صباح در آثار پیشینیان از طریقی غیر از وی در دسترس نیست. در این میان، فقط مشابه گزارش وی درباره زید شحام و حارث بن مغیره نصری در کتاب «بصائر الدرجات» اثر صفار (م. ۲۹۰ ق) با دو سند دیگر دیده می‌شود (ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، ص ۳۳۷؛ صفار، ۱۴۰۴، صص ۲۶۴، ۲۶۵).

با توجه به توصیف شیخ طوسی از نصر بن صباح که می‌گوید: «لقی جلة من كان في عصره من المشايخ والعلماء و روی عنهم» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹)، می‌توان حدس زد که وی در دانش‌های دیگر نیز دستی داشته است. به همین جهت، دلیل نبود این گزارش‌ها در آثار پیشینیان نیازمند بررسی است. در نتیجه، این پرسش جدی مطرح می‌شود که چرا اثری از داده‌ها و دانسته‌های نصر بن صباح در منابع دیگر موجود نیست؟

در پاسخ به این پرسش، گمان می‌رود که تراش علمی نصر در سایر حوزه‌ها به دیگر بوم‌های علمی نرسیده باشد. به روشنی می‌توان دریافت که اگر کشی این مجموعه از گزارش‌های او را در کتابش نیاورده بود، همین مقدار اطلاعات علمی نیز از این اندیشمند در دسترس نبود. افزون بر آن، احتمالاً نصر بن صباح شاگردان مشهور و تأثیرگذاری نداشته است که با تلاش آنان آثار استاد به دست دیگران برسد.

۴. انگاره‌های اعتبار روایات نصر بن صباح

در بررسی منابع رجال پیشین، توثیق یا مدح صریحی از نصر بن صباح دیده نمی‌شود. بهبهانی از عبارت شیخ طوسی درباره او که می‌گوید: «لقی جلة من كان في عصره من المشايخ والعلماء و روی عنهم» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹)، مدح نصر را دریافته است؛ اما این برداشت از سوی دیگر صاحب‌نظران، مورد تأیید قرار نگرفته است (برای نمونه، ر.ک: مامقانی، ۱۳۵۲، ج ۳، ص ۲۶۸). برای دستیابی به شواهدی دیگر، شاید بتوان اعتماد محدثان و راوی‌شناسان پیشین به یک راوی و گزارش‌های او را داده‌ای قابل اعتماد در اعتبارسنجی راویان و مستندی درخور توجه به شمار آورد. از سویی، چه‌بسا بررسی درون‌مایه‌های گزارش یک راوی را بتوان در کشف باورهای او به کار بست. در ادامه، شواهدی از این دست بررسی خواهند شد.

۴-۱. اعتماد کشی به نصر بن صباح

همان‌گونه که گذشت، نصر بن صباح در منابع رجالی دارای توثیق خاص نیست؛ اما شیخ طوسی درباره کشی می‌گوید: «ثقة بصیر بالأخبار و بالرجال، حسن الإعتقاد» (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۰۳). نجاشی نیز کشی را «كان ثقة عيناً» و کتاب رجالش را «كثير العلم» توصیف کرده است. البته، نجاشی در همانجا وی را راوی از ضعفاء و کتابش را دربردارنده غلط‌های بسیار می‌داند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۷۲). وی در مدخل نصر بن صباح نیز، به روایت کشی از او اشاره و آثار نصر را نیز، از طریق کشی از او گزارش می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۸)، می‌توان فراوانی نقل ابوعمر و کشی از نصر را نشانه اعتماد بر او ارزیابی کرد و آن را مستندی معتبر در نظر آورد.

استناد به این نشانه، با چند چالش مواجه است. نخست آنکه میزان اعتماد کشی به نصر بن صباح در کتاب رجال موجود و منسوب به کشی، آن‌چنان فراوان نیست. در کتاب «اختیار معرفة الرجال»، ۱۱۵۱ گزارش درباره ۵۱۵ راوی آمده است که از این میان، گزارش‌های نصر بن صباح ۶۵ گزارش (کمتر از شش درصد) را به خود اختصاص داده است که ۶۰ راوی (کمتر از دوازده درصد)

راویان را دربر می‌گیرد. به نظر نمی‌رسد، این تعداد گزارش را بتوان بازگوکنندهٔ اعتمادی فراگیر و قابل اعتناء دانست. البته، در مقابل می‌توان این احتمال را مطرح کرد که چه‌بسا کتاب اصلی رجال نوشته‌شده از سوی کشی، یعنی «معرفة الرجال»، دربردارندهٔ گزارش‌های بیشتری از نصر بوده باشد؛ اما پس از گزینش شیخ طوسی و تبدیل آن به «اختیار معرفة الرجال»، این تعداد فرو کاسته است.

دوم آنکه باید دید این میزان اعتماد در چه حوزه‌ای صورت پذیرفته است؟ گزارش‌های کشی از نصر بن صباح را می‌توان در سه دسته جای داد: ۱. داده‌های طبقه‌نگاری (برای نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۱۵، ۳۴۷، ۳۶۸، ۴۰۷، ۴۸۸، ۵۱۲، ۵۳۷)، ۲. داده‌های مذهب‌شناسانه (ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۳۹۱، ۵۲۰، ۵۲۲، ۵۷۱، ۶۱۲)، و ۳. داده‌های درآمیخته مرتبط با طبقه و مذهب اشخاص (ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۴۴۶، ۴۵۲، ۴۵۸، ۵۱۹، ۵۲۱، ۵۷۰، ۵۹۷).

بیشترین گزارش‌ها به دسته نخست اختصاص دارد؛ بنابراین، می‌توان احتمال گزارش این اطلاعات از کتاب «معرفة الناقلین» اثر نصر بن صباح، که با هدف ارائه چنین داده‌هایی به نگارش درآمده است، را بسیار قوی دانست. بر این اساس، روشن خواهد شد که کشی این اثر را به عنوان منبعی معتبر برای خود برگزیده و داده‌های مذهب‌شناسانه و طبقه‌نگاری نصر بن صباح را با دید پذیرش، به کتاب «معرفة الرجال» خویش انتقال داده است.

بنابراین، گویا کشی از ورود باورهای نصر در داوری‌هایش آسوده‌خاطر بوده و بر همین اساس، به گفته‌های نصر اعتماد کرده است. از سوی دیگر، با توجه به کم‌بودن اطلاعات مرتبط با فرقه‌ها و مذاهب در کتاب کشی از نصر بن صباح، به نظر می‌رسد، دیگر اثر نصر در شمار منابع کشی در تألیف این اثر قرار نگرفته است.

نمونهٔ چنین برخوردی با منابع پیشین در برخورد عیاشی با اسحاق بن محمد بصری نیز دیده می‌شود. کشی با نقل گفتار استادش عیاشی، در مدخل‌های مرتبط با عده‌ای از راویان که اسحاق بن محمد نیز در میان آنان است، می‌گوید: «از ابوالنضر محمد بن مسعود (عیاشی) دربارهٔ همهٔ این افراد پرسیدم و او گفت: اما ابویعقوب اسحاق بن محمد بصری، او غالی بود. به بغداد نزد او رفتم تا از او حدیث بنویسم و از او کتابی خواستم تا نسخه‌برداری کنم. او احادیث مفصل بن عمر در موضوع تفویض را برایم آورد؛ اما من تمایلی به آن نداشتم. پس احادیثی نسخه‌برداری‌شده از راویان موثق را برایم آورد. دیدم که به کبوترهای مراعیش علاقه فراوان دارد و آنها را نگه می‌دارد و حتی در فضیلت نگهداری آنها احادیثی روایت می‌کند. او گفت: با این حال، اسحاق بن محمد از همهٔ کسانی که دیده‌ام، حافظ‌تر بود» (کشی، ۱۴۰۹، صص ۵۳۰-۵۳۱). از این گزارش به‌خوبی می‌توان دریافت که عیاشی با آنکه او را غالی می‌دانست؛ اما در امانت‌داری وی تردیدی نداشت.

۴-۲. اعتماد دیگر راویان به نصر بن صباح

در بررسی طبقه‌روایی نصر بن صباح، فهرست راویان از وی ارائه شد. در میان ایشان، دو راوی توثیق خاص دارند. راوی نخست، محمد بن مسعود عیاشی است که نجاشی وی را فردی ثقة و صدوق معرفی کرده و درباره‌اش گفته است: «ثقة صدوق، عین من عیون هذه الطائفة» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۵۰). عیاشی روایتی را در تفسیر یکی از آیات قرآن از نصر بن صباح نقل کرده که با حضرت حجت (عج) مرتبط است. این روایت در «کمال الدین و تمام النعمة» اثر شیخ صدوق دیده می‌شود (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۰). نجاشی، راوی دوم، یعنی علی بن محمد علان کلینی را با عبارت «ثقة عین» توصیف کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۲۶۰). روایت علان از نصر بن صباح در «الکافی» اثر کلینی آمده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱۹). اگر بتوان اعتماد راویان ثقة به یک

راوی را داده‌ای قابل اعتناء در اعتبارسنجی راویان به شمار آورد، می‌توان نقل عیاشی و علان را در اعتبار گزارش‌های نصر موثر دانست. البته، پیش‌نیاز پذیرش این انگاره، پاسخ به چند اشکال است.

نخست آنکه نجاشی، درباره عیاشی می‌گوید: «کان یروی عن الضعفاء کثیرا» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۵۰)، دوم آنکه اعتماد وقتی ثابت می‌شود که تعداد موارد نقل، فراوان باشد و این فراوانی از سوی مشایخ و اجلاء اتفاق افتاده باشد (برای نمونه، ر.ک: مامقانی، ۱۳۵۲، ج ۱، صص ۲۲۶، ۳۱۰؛ حائری مازندرانی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۳۰۰)؛ درحالی‌که در نمونه عیاشی، فقط یک نقل و در نمونه علان کلینی، فقط سه نقل از نصر بن صباح در دسترس قرار دارد. بنابراین، حتی با فرض پذیرش این انگاره در اعتبارسنجی گزارش‌های راویان، شرط آن، یعنی فراوانی گزارش، ثابت نیست.

۳-۴. اعتقاد به حضرت حجت (عج)

شیعیان در طول تاریخ دچار بحران‌های گوناگون اعتقادی شده‌اند. پدیدآمدن فرقه‌های زیدیه، واقفیه، فطحیه و امثال آنها را باید برآمده از نبود شناخت کافی داده‌های پیرامامتی دانست. بر این اساس، باورمندان به امامت حضرت حجت (عج) را می‌توان در شمار شیعیان راستین و بدون انحراف در نظر گرفت؛ مگر آنکه شاهی روشن یا مستندی معتبر بر خلاف آن باشد.

در میان اخبار گزارش‌شده از سوی نصر بن صباح، چهار گزارش به حضرت حجت (عج) مرتبط است. یک گزارش را کلینی در «الکافی» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۱۹) و سه گزارش را شیخ صدوق در «کمال الدین» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۳۰ و ج ۲، ص ۴۸۸) آورده‌اند. این چهار گزارش، غیر از اعتقاد به حضرت مهدی (عج)، تأثیر دعای ایشان و آگاهی آن حضرت به غیب و مسائل پنهانی را دربر دارد. حال پرسش این است که آیا با استناد به محتوای این اخبار می‌توان راهی برای رفع اتهام غلو یا اعتبار گزارش‌های نصر بن صباح یافت؟

توجه به محتوای این گزارش‌ها نشان می‌دهد که آنها را باید دربردارنده دو نکته دانست. نخست آنکه روایت این اخبار، درستی اعتقاد نصر بن صباح به امام زمان (عج) را به‌طور حتم آشکار و ثابت می‌کند، دوم آنکه نشان می‌دهد، نصر بن صباح در آن خطه و در میان اهل زمان خود، شخصیتی شناخته‌شده بود که مردم از او درباره وجوهای شرعی مشورت می‌گرفتند و او آنان را به کسانی که می‌شناخت، رهنمون می‌ساخت. بنابراین، محتوای اخبار یادشده، افزون بر اثبات اعتقاد وی به امام (عج) در رفع یا کاهش اتهام غلو به نصر بن صباح سودمندی چندانی ندارند؛ مگر آنکه چنین باوری را در تقابل با دیدگاه‌های غالیان در آن روزگار بدانیم.

نتیجه‌گیری

از تحلیل و بررسی مجموعه اطلاعات مرتبط با نصر بن صباح نتایج زیر به دست می‌آید:

۱. نصر بن صباح ساکن بلخ و به احتمال بسیار دوره حیاتش، بین سال‌های ۲۳۰ تا ۳۰۰ ق بوده است. وی در فرق شیعه و علم رجال صاحب‌نظر بود و بیشترین گزارش‌های برجای‌مانده از او را کشی روایت کرده است.

۲. مهم‌ترین خدشه به شخصیت رجالی نصر بن صباح، اتهام غلو است. اگرچه گرایش و اندازه گرایش‌های غالیانه وی چندان روشن نیست؛ اما به نظر می‌رسد، دیدگاه آیت‌الله خویی در این باره که نصر بن صباح به درجاتی از غلو باور داشت، با شواهد مختلف سازگارتر باشد.

۳. برخی صاحب‌نظران (وحید بهبهانی، بی‌تا، ص ۳۴۸)، برای جبران این اتهام و ترمیم چهره رجالی نصر بن صباح، به فراوانی نقل رجالیان از او استناد کرده‌اند و آن را نشانه اعتماد بر وی و گزارش‌هایش دانسته‌اند. برخی دیگر (حائری مازندرانی، ۱۴۱۶، ج ۶، ص ۳۷۶) نیز، به گزارش اخبار مرتبط با امام عصر (عج) از سوی نصر بن صباح استناد کرده‌اند و این اخبار را در کنار توجه و اعتماد

شیخ صدوق به آنها، دلیل بر جلالت وی در نظر گرفته‌اند. این در حالی است که آیت‌الله خویی (خویی، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۱۵۱)، بیشترین دلالت گزارش این اخبار را اعتراف نصر به امامت امام دوازدهم (ع) می‌داند که منافاتی با غلو ندارد و حُسن او را ثابت نمی‌کند.

۴. بررسی مجموعه نقل‌های کشی از نصر بن صباح نشان می‌دهد که اعتقاد کشی به غالی‌بودن او، مانع از اعتماد وی بر گزارش‌های نصر نشده است. روشن است که نزدیک به همه این گزارش‌ها، محتوایی غیرفقهی دارند و پذیرش آنها از سوی کشی ثابت می‌کند که وی اثر نصر بن صباح در موضوع رجال را با دید پذیرش نگرسته و از آن در جایگاه منبعی برای کتابش بهره برده است. مشابه چنین اعتمادی در عملکرد و برخورد استادش عیاشی با اسحاق بن محمد بصری، که در شمار غالیان بلکه از ارکان ایشان شمرده شده است، نیز دیده می‌شود (ر.ک: کشی، ۱۴۰۹، صص ۵۳۰-۵۳۱). این باور عیاشی، او را از پذیرش آثار مشکوک یا مرتبط با دیدگاه‌های غلوآمیز بازداشته؛ ولی در پذیرش آثار استتساخ‌شده از ثقات بر حذر نداشته است. بنابراین، قلمرو احتیاط در برخورد با فردی منحرف، اما امین، آن است که از بازتاب دیدگاه‌های او پرهیز و به گزارش‌های امانت‌دارانه یا کارشناسانه او اعتماد شود. از چنین برخوردهایی آشکار می‌شود که حتی در صورت پذیرش اتهام غلو به نصر بن صباح و استادش، اسحاق بن محمد، این غلو در حدی نبوده است که مانع از اعتماد به ایشان شود. البته باید توجه داشت، در پذیرش گزارش‌های هم‌راستا با دیدگاه‌های فرد متهم به غلو یا جانب‌دارانه از غالیان دیگر، باید محتاطانه برخورد کرد؛ اما این به معنای غیرقابل‌پذیرش دانستن همه گزارش‌های وی نیست.

۵. می‌توان با استناد به اعتماد کشی به داده‌های مذهب‌شناسانه و طبقه‌نگاری نصر بن صباح، آنها را با فرض فقدان شاهی بر نادرستی، در شمار اطلاعات قابل پذیرش آورد. در این صورت، باید به دیدگاه نصر به عنوان یکی از گزارش‌های معتبر نگرست و در صورت نبود قرینه برخلاف، آن را پذیرفت.

منابع و مأخذ

- ابن بابویه، علی بن حسین. (۱۴۰۴). الإمامة والتبصرة من الحيرة. مدرسة الإمام المهدي (عج).
ابن غضائری، احمد بن حسین. (۱۳۶۴). الرجال. محمدرضا حسینی (محقق)، دار الحدیث.
استرآبادی، محمد بن علی. (۱۴۲۲). منهج المقال في تحقیق أحوال الرجال. مؤسسة آل البيت (ع).
اعرجی کاظمی، محسن. (۱۴۱۵). عدة الرجال. اسماعیلیان.
حائری مازندرانی، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۶). منتهی المقال. مؤسسه آل البيت (ع).
حسینی شیرازی، سیدعلیرضا و لطفی‌پور، محمد. (۱۴۰۲). تحلیل داده‌های طبقه‌شناختی محمد بن عیسی بن عبید در پرتو منابع رجالی و حدیثی. دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، ۱۱(۱)، ۱۹-۱۶۲.
خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی. (۱۴۱۷). تاریخ بغداد. مصطفی عبدالقادر (محقق)، دار الکتب العلمیة.
خویی. (۱۴۱۳). معجم رجال الحدیث. بی‌نا.
شیرازی، سیدمحمد. (۱۴۰۱). درس خارج فقه زکات. مورخ ۱۸/۷/۱۴۰۱، تاریخ مراجعه به سایت: ۲۵/۱۲/۱۴۰۲.

https://eshia.ir/feqh/archive/text/shobeiry_mohammad/feqh/1401/14010817/

- شوشتری، محمدتقی. (۱۴۱۰). قاموس الرجال. مؤسسة النشر الإسلامی.
شهیدثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۰۸). الرعاية في علم الدراية. عبدالحسین محمدعلی بقال (محقق)، مکتبه آية الله المرعشی (ره).
صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا يحضره الفقيه. علی اکبر غفاری (محقق)، دفتر انتشارات اسلامی.
صدوق، محمد بن علی. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. علی اکبر غفاری (محقق)، دار الکتب الاسلامیة.
صدوق، محمد بن علی. (۱۴۰۳). معانی الأخبار. علی اکبر غفاری (محقق)، دفتر انتشارات اسلامی.
صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴). بصائر الدرجات. کوجه‌باغی (محقق)، مکتبه آية الله المرعشی النجفی (ره).

طبرسی، علی بن حسن. (۱۳۴۴). مشکاة الأنوار. المكتبة الحيدرية.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۳). رجال الطوسی. جواد قیومی (محقق)، مؤسسة النشر الاسلامی.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷). عدة الأصول. محمدرضا انصاری قمی (محقق)، بی نا.
 طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰). الفهرست. عبدالعزيز طباطبائی (محقق)، مكتبة المحقق الطباطبائی.
 علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱). خلاصة الاقوال. محمدصادق بحر العلوم (محقق)، دار الذخائر.
 قهپایی، عنایة الله. (۱۳۶۴). مجمع الرجال. ضیاء الدین علامه (محقق)، اسماعیلیان.
 کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۴). اختیار معرفة الرجال. مهدی رجایی (محقق)، مؤسسه آل البيت (ع).
 کشی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹). اختیار معرفة الرجال. حسن مصطفوی (محقق)، دانشگاه مشهد.
 کلینی. (۱۴۰۷). الکافی. علی اکبر غفاری (محقق)، دارالکتب الإسلامية.
 مامقانی، عبدالله. (۱۳۵۲). تنقیح المقال فی علم الرجال (رحلی). مطبعة الحيدرية.
 مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره شیخ مفید.
 نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. مؤسسة النشر الاسلامی.
 وحید بهبهانی، محمدباقر. (بی تا). تعلیقة علی منهج المقال. بی نا.

References

- A'raji Kazemi, Mohsen. (1995). *Uddat al-rijal*. Isma'iliyān. [In Arabic]
 Allama Hilli, Hassan bin Yousuf. (1991). *Khulasat al-aqwal* (edited by Mohammad Sadeqh Bahr al-'Ulum). Dar al-Dhakhair. [In Arabic]
 Astarabadi, Mohammad bin Ali. (2002). *Manhaj al-maqal fi taḥqiq aḥwal al-rijal*. Mu'assisat Aal al-Bayt. [In Arabic]
 Ha'eri Mazandarani, Mohammad bin Ismail. (1996). *Muntaha al-maqal*. Mu'assisat Aal al-Bayt. [In Arabic]
 Hosseini Shirazi, Sayyed Alireza, & Lotfipour, Mohammad. (2023). Analysis of taxonomic data of Muhammad b. 'Isa b. 'Ubayd in the light of rijali and hadithi sources. *Danesh-ha va Amoozash-haye Qur'an va Hadith*, 10(1), 137–162. [In Persian]
 Ibn al-Ghada'iri, Ahmad bin Hossein. (1985). *Al-Rijal* (M. R. Hosseini, Ed.). Dar al-Hadith. [In Arabic]
 Ibn Babawayh, Ali bin Hossein. (1984). *Al-Imama wa al-tabṣira min al-ḥayra*. Madrasat al-Imam al-Mahdi. [In Arabic]
 Kashi, Mohammad bin Umar. (1984). *Ikhtiyar ma'rifat al-rijal* (M. Rajai, Ed.). Mu'assisat Aal al-Bayt. [In Arabic]
 Kashi, Mohammad bin Umar. (1989). *Ikhtiyar ma'rifat al-rijal* (H. Mostafavi, Ed.). University of Mashhad. [In Arabic]
 Khateeb Baghdadi, Abubakr Ahmad bin Ali. (1997). *Tarikh Baghdad* (M. 'Abd al-Qadir, Ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
 Khoei, Abulqasem. (1993). *Mu'jam rijal al-hadith*. n.p. [In Arabic]
 Kulayni, Mohammad bin Ya'qub. (1987). *Al-Kafi* (edited by Ali Akbar Ghafari). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
 Mamaqani, Abdullah. (1973). *Tanqih al-maqal fi 'ilm al-rijal*. Matba'at al-Haydariyya. [In Arabic]
 Mufid, Mohammad bin Mohammad. (1993). *Al-Irshad fi ma'rifat hujjaj Allah 'ala al-'ibad*. Congress of Shaykh al-Mufid. [In Arabic]
 Najashi, Ahmad bin Ali. (1986). *Rijal al-Najashi*. Mu'assisat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
 Qahpayei, Inayat Allah. (1985). *Majma' al-rijal* (edited by Zia al-Din Allameh). Isma'iliyān. [In Arabic]
 Sadouq, Mohammad bin Ali. (1975). *Kamal al-din wa tamam al-ni'ma* (A. A. Ghafari, Ed.). Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
 Sadouq, Mohammad bin Ali. (1983). *Ma'ani al-akhbar* (A. A. Ghafari, Ed.). Daftar Nashr al-Islami. [In Arabic]
 Sadouq, Mohammad bin Ali. (1993). *Man la yaḥḍuruḥu al-faqih* (A. A. Ghafari, Ed.). Daftar Nashr al-Islami. [In Arabic]
 Saffar, Mohammad bin Hassan. (1984). *Basair al-darajat* (Kuchebaghi, Ed.). Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi. [In Arabic]
 Shahid Thani, Zain al-Din bin Ali. (1988). *Al-Ri'aya fi 'ilm al-diraya* (A. M. Bakkal, Ed.). Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi. [In Arabic]
 Shobeiri, Sayyed Mohammad. (2022). Dars kharij fiqh zakat. Retrieved March 2024 from https://eshia.ir/feqh/archive/text/shobeiry_mohammad/feqh/1401/14010817/ [In Persian]

- Shoushtari, Mohammad Taqhi. (1990). *Qamus al-rijal*. Mu'assisat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tabrasi, Ali bin Hasan. (1965). *Mishkat al-anwar*. Maktabat al-Haydariyya. [In Arabic]
- Tousi, Mohammad bin Hasan. (1994). *Rijal al-Tusi* (J. Qayyumi, Ed.). Mu'assisat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tousi, Mohammad bin Hasan. (1997). *Uddat al-usul* (M. R. Ansari Qomi, Ed.). N.p. [In Arabic]
- Tousi, Mohammad bin Hasan. (2000). *Al-Fihrist* (A. Tabataba'i, Ed.). Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabataba'i. [In Arabic]
- Wahid Behbahani, Mohammad Baqher. (n.d.). *Ta'liqa 'ala Manhaj al-maqal*. n.p. [In Arabic]